

О. В. Делія

кандидат історичних наук, доцент,
докторант кафедри державної політики та суспільного розвитку
Національної академії державного управління при Президентові України

ФОРМУВАННЯ СЕРЕДОВИЩНОЇ ПАРАДИГМИ У НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Здійснено теоретичний аналіз процесу формування середовищної парадигми у період класичної наукової раціональності. Акцентовано на тогочасному започаткуванні наукового розгляду середовища в рамках природничих наук. Проаналізовано новий етап розвитку парадигми, зумовлений екстраполяцією методологічних стратегій природничих наук у площину гуманітарних досліджень та визначений науковим доробком представників геополітичної науки, філософії космізму, доктрини соціального прогресизму тощо.

Ключові слова: середовище, державна політика, середовищна парадигма, геополітика, філософія космізму, соціальний прогресизм.

Постановка проблеми. Сучасний аналіз державно-політичних процесів актуалізує докладне вивчення онтологічних основ державної політики. Потреба всебічного розуміння контексту її підготовки, планування і реалізації зумовлює позиціювання середовища вироблення державної політики як об'єкта наукового пізнання. Це, у свою чергу, вимагає ґрунтовного дослідження генезису і розвитку середовищної парадигми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Середовище вироблення державної політики постало об'єктом наукового розгляду в низці фундаментальних праць вітчизняних дослідників – В. Тертички, В. Купрія, О. Антонової. Окрему групу досліджень складають культурологічно-філософські розвідки, присвячені об'єктивності дефініції у рамках постнекласичної наукової раціональності – Ж. Дельоза і Ф. Гваттарі, Н. Барсукової, М. Хайдегера, В. Лепського. Проблематика формування середовищного підходу є предметом наукових досліджень Є. Орлова, Х. Штейнбаха та В. Еленського, А. Раппапорта.

Попередній огляд стану проблеми в науковій літературі дозволяє стверджувати, не применшуючи наявні теоретичні здобутки, що проблема генезису та розвитку середовищної парадигми у національному та світовому зрізах висвітлена фрагментарно та потребує докладного наукового розгляду.

Мета статті. Метою публікації є теоретичний аналіз проблеми формування середовищної парадигми через виокремлення основних сві-

тоглядних позицій у процесі її конструювання, визначеного розвитком некласичної науки.

Виклад основного матеріалу. Процес виникнення дисциплінарно організованої науки мав наслідком формування дисциплінарних контекстів. Конструювання особливих образів предмета дослідження в рамках предметних галузей супроводжувалось елімінуванням із процедур пояснення усього, що не стосується об'єкта дослідження. Це певною мірою пояснює категоріально-теоретичне осмислення середовища у ХІХ ст. в рамках натуралістичної парадигми з використанням методологічних стратегій природничих наук.

Біологія постала могутнім евристичним началом, важливим для формування середовищної парадигми своїм культурним резонансом завдяки дарвінізму. Проте поняття природного середовища як першопричини змін організмів, рушійної сили еволюції було покладено в основу еволюційної теорії Ж. Ламарка задовго до дарвінізму. Вчення Дарвіна завершило побудову раціоналістичного світоглядного конструкту світу, включивши до загальної картини світу еволюцію природи і людини. Природне середовище постає визначальним чинником процесу природного відбору та організовує середовище у напрямі життя.

Географічне середовище як фундаментальна категорія географічної науки довгий час формулювалась як сукупність природних явищ на кожній ділянці земної поверхні. Спостерігач зіштовхується не з ізольованими випадками

або непов'язаними рисами, а з «групами форм, що підкорені дії цілого, пов'язаних спорідненістю і працюючих спільно». Йшлося про те, що практично незмінна природа має досить обмежений вплив на суспільний процес.

Згодом усвідомлення посилення суспільного впливу на природу і одночасного посилення опосередкованої залежності суспільства від природи, різке зростання якісних відмінностей між суспільством і природою зумовили осмислення географічного середовища як рівної за силою впливів сукупності суспільного компоненту, сформульованого Е. Реклю як динамічне середовище, та природного («статичного») середовища [11].

Розробка гуманітарних напрямів географії мала своїм наслідком оформлення геополітики як самостійної науки. У процесі оформлення понятійно-категоріального апарату науки було висунуто низку теорій і положень, важливих із погляду становлення середовищної парадигми. У рамках «органічного» підходу Ф. Ратцель робить спробу створити просторовий підхід до пояснення сенсу політичних подій. Простір як конкретне вираження природи, навколишнього середовища отримує нову якісну характеристику вітальності, трактується не просто як атрибут сили держави, простір – самодостатній і сам є політичною силою. «Життєвий простір» (Lebensraum) Ф. Ратцеля визначає смислові структури, код соціально-політичного буття та розглядається як безперервне життєве тіло етносу, простір тих, хто його населяє. Природні чинники – ландшафт і клімат зумовлюють суспільні моделі, диктуючи людям форму, мету і швидкості історичного розвитку. Держава є продуктом органічної еволюції, вкоріненим у землі, подібно дереву. Сутнісні характеристики держави визначаються її територією і місцем розташування, її процвітання залежить від того, наскільки успішно держава пристосовується до умов середовища.

Теорія Ф. Ратцеля аналізує політичні і політико-стратегічні аспекти просторового середовища, тим самим виявляє суттєві відмінності від концепції географічного детермінізму, для якої є характерним акцентування на ролі фізичного середовища в життєдіяльності народів і держав. Дослідник уперше постулює помилковість трактування взаємин людини і географічного середовища як константних, наполягаючи на опосередкуванні впливу на людину географіч-

ного середовища господарськими та культурно-історичними умовами.

Розгляд середовища історичного процесу як цілісного феномену, який неможливо досягнути в контексті фрагментарних аналітичних концепцій, зумовив введення до наукового обігу категорії «місцезорвитку». Примат детермінізму природного середовища в розвитку людства, який «утворює свій порядок, свою гармонію, свою сталість», зумовлює ієрархію «міст» – від подвір'я до Земної кулі, доповнюється осмисленням «місцезорвитку» як синтезу соціально-історичного середовища і ландшафтних особливостей території (географічного середовища) [12]. Автори концепції підкреслювали визначальну сутність категорії «місцезорвиток», яка постає реальним суб'єктом історичного процесу, зумовлює культурно-типову своєрідність, сталий тип державно-політичної організації, перетворює «зовнішньомісцеві» начала і впливи в «місцевий одяг» [13].

З одного боку, категорія місцезорвитку стала логічним продовженням органічних теорій природничих наук, з іншого – постала якісно новою інтерпретацією впливу середовища на історичне буття через усвідомлення світу як цілісного феномену існування природного середовища та людських спільнот. Важливою новелою категорії у контексті розвитку середовищної парадигми став перехід до якісного аналізу різних аспектів суспільного цілого через розгляд простору як системоутворюючого чинника.

Біологізм суспільно-філософської думки кінця XIX – початку XX ст., серед іншого, був репрезентований поглядами представників філософії космізму, витоки якого, як і сама логіка вчення, перебували в діалектичних уявленнях щодо залежності життя людини від характеру природного середовища, а саме: фізичних параметрів найближчого космосу і Всесвіту в цілому та залежності Всесвіту від людства і його перетворювальної діяльності.

Водночас світоглядні ідеї філософії космізму своїм корінням сягають надр міфологічного осмислення середовища перебування людини як інтуїтивної цілісності людини, природи і космосу, а вчення постає тогочасною блискучою спробою подолання матеріалістичної обмеженості природничих наук. Механістичний детермінізм, покладений в основу класичної картини світу, вступив у протиріччя із стохастичним розумінням природи.

Стрижневим предметом розгляду представників філософії космізму стала організація вселенського середовища через ідею органічної єдності «всього з усім» – людини і космосу, цілісності світу. Загалом космос як глобальне середовище постає важливим концептом онтології космізму. Космос розглядається як організуюча сила, яка формує людину і суспільство. Антропокосмізм як базова установка наукового світогляду представників вчення виявляється у постулюванні перетворювальної діяльності людини щодо простору і часу, космічного простору тощо [14, с. 74]. Перший шлях освоєння космічної дійсності передбачав перетворення біології людини під «запит» космічного середовища. Людина постає агентом, який «абсорбує» середовище, інтегруючись із ним природним шляхом. Інший варіант має протилежну сутність – людина, зберігаючи свою природну сутність, трансформує космічне середовище «під себе» [15].

До лексики філософії космізму належить поняття «біос», яке розглядається «космістами» як уособлення «всеєдності», сукупності планетарного життя, всеохоплюючої сутності, яка надихає і оживляє матерію. Природа осмислюється як узагальнений символ, який передає уявлення про гармонію людини і простору, що її оточує. Людина, укорінена у природі, частина біосу, яка реалізує своє творче начало, має стати його гарантом. Світоглядна проблематика простору, стрижнева для розуміння середовища, осмислюється «космістами» як жива матерія. Простір є реальністю, організованою, «небайдужою», яка має внутрішню організованість і будову. Об'єкти простору – особливі світи, які дихають і взаємодіють. «Уся природа натхненна, вся – жива в цілому і в частинах ... все дихає разом один з одним ... Енергії речей витікають в інші речі, і кожна живе у всіх, і всі – в кожній...» [16].

Фундаментальна ідея живої речовини, яка не тільки пристосовується до зовнішнього середовища, а й створює і перетворює середовище, виходячи із своїх потреб, є основою біокосмічної компоненти вчення: «жива речовина тільки у тому випадку прогресивно розвивається, якщо вона своєю життєдіяльністю збільшує впорядкованість свого середовища перебування» [17, с. 78]; «людина має в інтересах можливості свого існування творити для себе другу природу, зручну для її життя» [18, с. 189].

Біосфера як середовище зумовлена існуванням у ній живої речовини, наділеною стриж-

невою середовищною характеристикою – організованість. Організованість біосфери у В. Вернадського протиставлена механіці, організованість – «рухома», «мінлива» рівновага, яка ніколи не повертається до попереднього стану [19]. Відтак поняття організованість наділяє суб'єкти середовища унікальною сутністю, індивідуальністю.

Конструювання нової картини світу через коеволюцію передбачає рівноправне партнерство людини, природи і суспільства. Розвиток усіх земних еволюційних процесів розглядається у їх сукупності, історія розвитку суспільних структур перебуває у нерозривній єдності із змінами у природному середовищі. Тим самим філософія космізму вперше обґрунтовує феномен життя в органічному зв'язку з еволюційним процесом, презуюючи середовище як рівноправний елемент, що бере участь в еволюційному процесі.

Поняття техносфери, осмисленої К. Ціолковським як цілісної штучно-просторової реальності, пронизаної технічними середовищами, ввело до наукового обігу дефініцію «штучне середовище». Техносфера в уявленні «космістів» отримує стрижневі середовищні характеристики: цілісність, здатність до трансформації відповідно до суспільних запитів, міри освоєння та зміни життєвого простору людини [20].

Філософія космізму стала світоглядним проривом у розумінні єдності світу. Значимість учення у контексті розвитку середовищної парадигми полягає уже у самій постановці проблеми холізму космосу, природи і людини. Людина як частина космосу (вселенського середовища) водночас є носієм цілого космосу. Ноосферизм як онтологічна основа філософії космізму вперше і назавжди поєднав світ неживої матерії, живої речовини, світ людини і суспільства [21].

Теоретичний конструкт соціального прогресизму як світоглядний наслідок переконливих досягнень класичної і некласичної науки і техніки на тлі невирішених соціально-економічних питань, латентного процесу пошуку свого місця окремим індивідом в індустріальному суспільстві посприяв осмисленню середовища в його соціальному вимірі. Лінійна соціальна динаміка від первісних до найбільш досконалих форм суспільного устрою, екстрапольована з основ класичної фізики на інші предметні області, цілепокладання як базова методологічна позиція склали світоглядну основу соціального прогресизму.

Ідеальне проєктивне ставлення до майбутнього передбачає організацію ідеального середовища, яке постає важливою умовою доведеної світобудови в соціал-утопічних проєктах К. Сен-Сімона, Ш. Фур'є, Р. Оуена, К. Маркса. Соціальне середовище розглядається як основний критерій прогресу, відтак проблема його постійного вдосконалення, задана ще Г. Боклем, отримує розвиток у працях соціал-прогресистів [22].

Акцентування провідної ролі соціального середовища в рамках учення окреслило проблематику найбільш «промовистої» його форми – міського середовища. Брак предметних описів найвищої та досконалої форми суспільного устрою у текстах апологетів соціал-прогресизму компенсувався запозиченнями із традиційної картини світу та зумовив продукування космогонічної міфології, яка описувала те, чого ще не існувало. «Міські утопічні проєкти» того часу відрізняє деталізація опису міського середовища, його естетизація, прагнення до гармонії та композиції. Водночас позиціонування людини як одиниці системи, превалювання виробничих інтересів зумовлюють функціональну спрямованість середовища «ідеальних міст» індустріальної епохи, регламентованість, жорстку просторову організацію [23]. Теорії «ідеальних міст» індустріальної епохи є «архітектурно-проєктною частиною» соціального прогресизму, що продовжили традиції проєктного прогнозування у вигляді соціальних утопій. Водночас у контексті формування середовищної парадигми в концепціях «ідеальних міст» уперше був акцентований зв'язок між предметно-просторовим середовищем і характером соціальних відносин.

Висновки і пропозиції. Формування середовищної парадигми у контексті розвитку не-класичної науки детерміноване досягненнями природничих наук. Останнє зумовило категоріально-теоретичне осмислення середовища у XIX – на початку XX ст. в рамках натуралістичної парадигми із використанням методологічних стратегій природничих наук.

Тогочасний сциєнтизм значно вплинув на зміст та методологічні пошуки гуманітарних наук щодо розгляду середовища. Водночас представники геополітичної школи, філософії космізму, доктрини соціального прогресизму, осмислюючи різні аспекти парадигми у межах предметних галузей, здійснили вагомий внесок у її конструювання, формування методологічно-

го підґрунтя та понятійно-категоріального апарату.

Зазначене актуалізує подальше докладне вивчення процесу об'єктивації середовища у рамках постмодерного наукового дискурсу.

Список використаної літератури:

1. Тертичка В.В. Державна політика: аналіз та здійснення в Україні / В.В. Тертичка. – К. : Основи, 2002. – 750 с. ; Купрій В.О. Соціально-політичне середовище державної політики / В.О. Купрій, В.В. Тертичка [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ipas.org.ua/old/doc/du/4_Synopsis.pdf.
2. Купрій В.О. Організації громадянського суспільства як суб'єкти вироблення державної політики : автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. : спец. 25.00.01 / В.О. Купрій ; Нац. акад. держ. упр-ня при Президентові України. – К., 2007. – 20 с.
3. Антонова О. Проблема політичного середовища в аналізі державної політики / О. Антонова // Проблемні питання аналізу державної політики. – Д. : Центр екон. освіти, 2002. – С. 13–21 ; Антонова О.В. Середовище вироблення державної політики (теоретико-методологічні аспекти) : автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. : спец. 25.00.01 / О.В. Антонова ; Дніпропетр. регіон. ін-т держ. упр-ня Нац. акад. держ. упр-ня при Президентові України. – Д., 2005. – 20 с.
4. Грицанов А.А. История философии. Энциклопедия / А.А. Грицанов, В.Л. Абушенко. – Минск, 2002. – С. 883–887.
5. Барсукова Н.И. Дизайн среды в проектной культуре постмодернизма / Н.И. Барсукова. – М. : ФГОУ ВПО РГАУ – МСХА им. К.А. Тимирязева, 2007. – 242 с.
6. Хайдеггер М. Бытие и время / М. Хайдеггер ; пер. В.В. Библихина. – М. : Ad Marginem, 1997. – 452 с.
7. Лепский В. Рефлексивно-активные среды инновационного развития / В. Лепский [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://gtmarket.ru/laboratory/expertize/6728>.
8. Орлов Е. Средовой подход в современном управлении / Е. Орлов // Современная наука. – 2010. – № 2. – С. 152–155.
9. Штейнбах Х. Психология жизненного пространства / Х. Штейнбах, В. Еленский. – СПб. : Язык, 2007. – 207 с.
10. Раппапорт А. Границы времени и сред / А. Раппапорт [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://papardes.blogspot.com/>.
11. Анучин В.А. Теоретические основы географии / В.А. Анучин. – М. : Мысль, 1972. – 430 с.
12. Савицкий П. Континент Евразия / П. Савицкий. – М. : Аграф, 1997. – С. 283.

13. Выжлецова Н.Е. Понятие месторазвития и особенности становления древнерусской культуры / Н.Е. Выжлецова // Бренное и вечное: Проблемы функционирования и развития культуры : тезисы докладов и выступлений Всерос. науч. конфер. (24–26 октября 2000 г.) – Вып. 3. [ред. кол. : В.П. Большаков, А.В. Кокин ; НовГУ им. Ярослава Мудрого]. – Великий Новгород, 2000. – С. 82–83.
14. Башкова Н. Преображение человека в философии русского космизма : [монография] / Н. Башкова. – М. : Директ-Медиа, 2013. – 273 с.
15. Алексеева В.К. Циолковский. Философия космизма / В.К. Алексеева. – М. : Самообразование, 2007. – 324 с.
16. Щедровицкий П.Г. Очерки об отце П.А. Флоренском / П.Г. Щедровицкий, С.Ю. Бородай [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.academia.edu>.
17. Башкова Н. Преображение человека в философии русского космизма : [монография] / Н. Башкова. – М. : Директ-Медиа, 2013. – 273 с.
18. Олейников Ю. Ноосферный проект социоприродной эволюции / Ю. Олейников. – М. : DirectMEDIA, 1999. – 208 с.
19. Степин В.С. Методологические идеи В.И. Вернадского и наука XXI столетия / В.С. Степин // Философские науки. – 2014. – № 3. – С. 7–21.
20. Вернадскианская революция в системе научного мировоззрения – поиск ноосферной модели будущего человечества в XXI веке [кол. монография]. – СПб. : Астерион, 2003. – 352 с.
21. Романова А. Трансформация идеи: от «идеального города» к «городу будущего» / А. Романова [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://www.marhi.ru>.
22. Park R. The City as a Social Laboratory. Park On Social Control and Collective Behavior / R. Park. – Chicago – London : Phoenix Books ; The University of Chicago Press, 1967. – P. 3–18.

Делия О. В. Формирование средовой парадигмы в научном дискурсе XIX – в начале XX в.

Осуществлен теоретический анализ процесса формирования средовой парадигмы в период классической научной рациональности. Акцентировано на учреждении научного рассмотрения среды в рамках естественных наук. Проанализирован новый этап развития парадигмы, обусловленный экстраполяцией методологических стратегий естественных наук в плоскость гуманитарных исследований и определенный научным творчеством представителей геополитической науки, философии космизма, доктрины социального прогрессизма.

Ключевые слова: среда, государственная политика, средовая парадигма, геополитика, философия космизма, социальный прогрессизм.

Deliia O. V. Formation of environment paradigm in the context of development in scientific discourse XIX – early XX century

Analyzed the formation of the environmental paradigm during the development of classical science. The attention on the establishment of a scientific consideration of the environment in the framework of natural sciences. Analyzed new stage of development paradigm, caused by the extrapolation of the methodological strategies of the natural sciences in the plane of humanity studies and some scientific works of the representatives of geopolitical science, the philosophy of cosmism, a doctrine of social progressism.

Key words: environment, public policy, environmental paradigm, geopolitics, philosophy of cosmism, social progressism.